

ЛАЗАРЄВ В. В.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави
і права*(Харківський національний університет
внутрішніх справ)*

УДК 340.13(4-6ЄС)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.1.1.3>

ВИТОКИ ТА РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЇ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

У статті проведено теоретико-правовий аналіз становлення та розвитку концепції запобігання зловживанню правами в контексті європейської юриспруденції. Розглянуто ключові етапи та витoki цієї ідеї, що дозволило не лише визначити теоретичні засади, а й відстежити її еволюцію впродовж часу.

Проаналізовано історичний контекст та етапи, які передували становленню концепції запобігання зловживанню правами в європейській юриспруденції. Виявлено перші прояви цієї ідеї у правових документах, юридичних дискусіях та судових рішеннях. Визначено ключові теоретичні підходи, що стали основою для формування принципів цієї концепції в європейському юридичному просторі.

Ретельно проаналізовано ряд ключових факторів, які відіграли суттєву роль у сприянні розвитку концепції запобігання зловживанню правами у європейському співтоваристві. Це дослідження дозволило виокремити та глибше розглянути ці фактори, що впливали на формування та узагальнення даної концепції.

У дослідженні було проведено аналіз рішень Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ), де простежується початок використання терміну «зловживання правом» і подальша еволюція розуміння цього терміну у судових рішеннях. Розглянуті рішення визначаються рядом ключових моментів, які сприяли поширенню та уточненню цього юридичного терміну у контексті європейської правової практики.

Встановлено, що Європейський Суд визнав та вперше послався на концепцію запобігання зловживанню як на загальний принцип права європейського співтовариства. У своїх рішеннях суд виокремив дві основні категорії зловживань, що визначило новий стандарт в застосуванні цього принципу.

З'ясовано, що заборона зловживання правом, як важливий правовий принцип, закріплена статтею 54 Хартії Європейського Союзу про основні права. Ця стаття визначає основні принципи та обмеження в забезпеченні захисту прав і свобод, покладених на громадян та осіб, які перебувають на території Європейського Союзу.

Наголошено, що у своїй практиці щодо застосування принципу заборони зловживання правом, Суд Правосуддя Європейського Союзу (ЄС) виявляє глибоке розуміння та розрізнення поняття зловживання правом, враховуючи його двоскладову структуру, що включає об'єктивний та суб'єктивний елементи. Об'єктивний аспект зловживання правом пов'язаний з формальними та об'єктивними параметрами дій суб'єкта. Суб'єктивний елемент зловживання правом пов'язаний із наміром чи мотивацією суб'єкта.

Ключові слова: право, зловживання, зловживання правом, заборона зловживання правом, приватне право, доктрина зловживання, суд, Європейський Суду з прав людини, національне право, законодавство, справедливість.

Lazariev V. V. Origins and development of the concept of abuse of law in european jurisdiction

The article provides a theoretical and legal analysis of the formation and development of the concept of prevention of abuse of rights in the context of European jurisprudence. The author examines the key stages and origins of this idea, which allowed not only to define the theoretical foundations, but also to track its evolution over time.

The author analyses the historical context and stages which preceded the emergence of the concept of prevention of abuse of rights in European jurisprudence. The author identifies the first manifestations of this idea in legal documents, legal discussions and court decisions. The author identifies the key theoretical approaches which became the basis for formulating the principles of this concept in the European legal space.

A number of key factors that have played a significant role in promoting the development of the concept of preventing the abuse of rights in the European community are thoroughly analysed. This study has allowed to identify and examine in more depth these factors that influenced the formation and generalisation of this concept.

The study analyses the judgments of the European Court of Human Rights (ECHR), which traces the beginning of the use of the term "abuse of law" and the further evolution of the understanding of this term in court decisions. The judgments under consideration are identified by a number of key points which contributed to the spread and clarification of this legal term in the context of European legal practice.

It is established that the European Court of Justice has recognised and referred to the concept of prevention of abuse as a general principle of European Community law for the first time. In its judgments, the Court has distinguished two main categories of abuse, which has set a new standard for the application of this principle.

It is established that the prohibition of abuse of law, as an important legal principle, is enshrined in Article 54 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union. This Article defines the basic principles and limitations in ensuring the protection of rights and freedoms vested in citizens and persons residing in the territory of the European Union.

It is noted that in its practice of applying the principle of prohibition of abuse of law, the Court of Justice of the European Union (EU) demonstrates a deep understanding and distinction of the concept of abuse of law, given its two-part structure, which includes objective and subjective elements. The objective aspect of the abuse of law is related to the formal and objective parameters of the subject's actions. The subjective element of abuse of rights is related to the intention or motivation of the subject.

Key words: *law, abuse, abuse of right, prohibition of abuse of right, private law, doctrine of abuse, court, European Court of Human Rights, national law, legislation, justice.*

Вступ. Дослідження доктринальних положень та позитивного права європейських країн має важливе значення для вітчизняної науки, оскільки дозволяє не лише досліджувати і аналізувати передові та інноваційні правові досягнення, але і впроваджувати їх в українську правову систему. Зокрема, розглядання європейських доробків у напрямі зловживання правом відкриває можливості для удосконалення вітчизняних правових практик. Європейський досвід у сфері подолання зловживання правом може слугувати цінним джерелом інформації та вдосконалення підходів до регулювання цього питання у національному законодавстві. Дослідження рішень Європейського Суду щодо неприпустимості зловживання правом може допомогти визначити оптимальні стратегії та принципи для попередження надмірного використання права суб'єктами правових відносин. При цьому, важливо не лише адаптувати

європейський досвід до вітчизняних умов, але і зберігати риси, що визначають особливості вітчизняної правової системи. Інтеграція передових європейських підходів у сфері зловживання правом може сприяти розвитку більш ефективної та справедливої системи захисту прав та свобод в Україні. Саме тому, дослідження європейської практики у царині запобігання зловживання правом є важливою складовою вітчизняних досліджень.

Постановка завдання. Дослідження спрямоване на проведення теоретико-правового аналізу виникнення та еволюції ідеї запобігання зловживання правами в контексті європейської юриспруденції. З фокусу визначеної мети випливають наступні завдання: аналіз історичних коренів та походження концепції зловживання правами в європейській юриспруденції; визначення ключових періодів та етапів, що визначали розвиток цієї правової ідеї в різних періодах; охарактеризувати вплив Європейського Суду з прав людини на формування та розвиток концепції запобігання зловживання правом; визначення впливу концепції запобігання зловживання правом на формування сучасного законодавства в Європі.

Результати дослідження. Поняття «зловживання» використовується в різних галузях права і в багатьох правових системах для досягнення різних цілей. Його витоки можна простежити у римському праві. В римському праві концепція «*abusus*» була пов'язана з ідеєю власності, яка визнавала право власника вільно розпоряджатися своїм майном. Однак з часом виникла потреба обмежити це право для забезпечення справедливості та уникнення можливих шкідливих наслідків. Це призвело до розвитку концепції «*abusus*» у вигляді обмежень та умов, що регулювали права власників у їхньому користуванні власністю.

Зважаючи на подальший розвиток юридичної доктрини та правових систем, таких як європейське та англійське право, ідеї з римської традиції перетворилися в концепцію «зловживання правом». Це стало ключовим елементом у механізмі обмеження прав та свобод особи для забезпечення балансу інтересів та уникнення неправомірних дій. Зловживання правом розглядається як можливість обмеження або анулювання права, коли його використання порушує принципи справедливості, добросовісності або загрожує іншим суб'єктам правовідносин. Таким чином, ідея «зловживання» правом, знаходячи свої витоки в римському праві, стала основою для розробки принципів сучасного правового регулювання.

Зловживання правом, за своєю правовою природою, є суспільно шкідливим діянням і різновидом юридично значущої поведінки, що здійснюється, як правило, у межах норм права. Це ускладнює кваліфікацію даної поведінки як правопорушення, оскільки вона не завжди є протиправною, тобто такою, що порушує норми права, та найчастіше позначається терміном «незаконні дії» [1, с. 289; 2, с. 21]. Тому варто наголосити, що зловживання правом представляє собою надзвичайно тонку межу між законністю та справедливістю, де суб'єкт використовує свої правові можливості не для захисту своїх інтересів чи виправданої реалізації прав, а для негативного впливу на суспільство.

Важливо розуміти, що суб'єкт залишається в межах правової свободи, проте його дії, які здавалося б, відповідають закону, породжують велику соціально-неприйнятну шкоду. Це може виявитися в різних сферах, від економічних та фінансових зловживань до використання правових інструментів для тиску на індивідів чи групи осіб.

Зловживання правом не лише порушує гармонію суспільних відносин, але і може призводити до загострення конфліктів, створювати недовіру до правової системи та висувати питання про необхідність реформування правових рамок для забезпечення більшої етичності та справедливості.

Досліджуючи особливості зловживання правом, можна провести загальне розмежування між зловживанням, яке відбувається тоді, коли особа намагається отримати надмірні переваги, покладаючись на право, завдаючи таким чином непропорційної шкоди іншим, і порушенням, яке полягає в неналежному використанні правила. Хоча обидві концепції мають спільні елементи, вони відрізняються в ряді аспектів. Перше поняття є насамперед поняттям приватного права і походить з французького права. Воно спрямоване на обмеження здійснення приватних прав у світлі суспільних цілей і, зрештою, на приборкання надмірного індивідуалізму. Друге значення є ширшим. Зловживання тут розуміється як обхід або ухилення і має

на меті заборонити особі отримувати вигоду, яка, хоча і може бути результатом формального дотримання правила, насправді переслідує мету, що виходять за межі його цілей.

Зловживання правом у римському праві, знайшло своє відображення в багатьох системах цивільного права. У французькому праві воно знайшло плідний ґрунт у суперечках між сусідами. У своїй найпростішій формі воно означає, що право не повинно здійснюватися у явно нерозумний спосіб із заподіянням шкоди іншим особам. Це визначення підкреслює об'єктивні елементи зловживання та його зв'язок з принципом пропорційності. У той час як у деяких правових системах об'єктивні шкідливі наслідки можуть бути достатніми для того, щоб вважатися зловживанням, інші системи вимагають також суб'єктивного елементу, наприклад, наміру заподіяти шкоду. У світлі рішення у справі «Бредфорд проти Пікльза», доктрина зловживання не відображається в англійському загальному праві, хоча більш ретельне дослідження англійського права в цілому вказує на більш тонкий підхід.

У праві європейського співтовариства доктрина зловживання з'явилася не одразу із його виникненням. Традиційно Суд ЄС не визнавав її як загальний принцип. Причина цього – функціональна. Заповнюючи прогалини Договору про утворення Європейського Союзу (Договір), Суд розробив низку принципів, заснованих на верховенстві права, з метою захисту особи від здійснення публічної влади. Зловживання правом як загальний принцип права не має публічно-правового походження. Цей принцип був розроблений, насамперед, у приватному праві континентальних держав-членів для обмеження необмеженого здійснення права власності та пом'якшення несправедливих наслідків договірної свободи. Хоча в національному праві вона знайшла застосування і в інших галузях, таких як процесуальне право. Під час становлення правової системи європейського співтовариства у Суду ЄС не було необхідності розробляти загальну доктрину зловживання правами. Починаючи з 1970-х років, у прецедентному праві з'явилися деякі посилання на цю доктрину, але вони залишалися ізольованими. Суд віддав перевагу широкому визначенню основних свобод, припускаючи, що доктрина відіграє обмежену роль у сфері внутрішнього ринку. Такий підхід *laisse faire* був зрозумілим. У судовій програмі розбудови інтеграції, яка мала на меті сприяти завершенню формування внутрішнього ринку, розвитку доктрини зловживання правом не приділялося уваги.

З розвитком правової системи європейського співтовариства почала розвиватися і доктрина запобігання зловживань. Цьому сприяли два фактори. По-перше, оскільки сторони в судових процесах прагнули максимально розширити сферу дії договірних свобод, уряди-відповідачі вдавалися до доктрини зловживань як до противаги. По-друге, поширення законодавства європейського співтовариства в таких сферах, як непрямі податки та субсидії, неминуче збільшило можливості для неналежного використання переваг європейського співтовариства. Як наслідок, Суд ЄС почав формулювати елементи загального принципу. Сьогодні посилання на цю доктрину є численними і були зроблені, серед іншого, в сільському господарстві, корпоративному праві, податковому праві, вільне пересування працівників, вільний рух капіталу та міждержавна корпоративна мобільність, вільний рух послуг, товарів, соціального та процесуального права [3, с. 3-4].

Поняття зловживання було визначено у справі *Гоффманн-Ля Рош* наступним чином: «зловживання є об'єктивним поняттям, що стосується поведінки суб'єкта господарювання, який займає домінуюче становище, що впливає на структуру ринку, на якому внаслідок самої присутності такого суб'єкта господарювання послаблюється ступінь конкуренції, і який через застосування методів, відмінних від тих, що зумовлюють нормальну конкуренцію товарів чи послуг на основі угод комерційних операторів, має наслідком перешкодження підтриманню рівня конкуренції, що все ще існує на ринку, або зростанню цієї конкуренції».

Однак слід зазначити, що після рішення у справі *Хоффман-Ля Рош* на поняття зловживання вплинув економічний підхід Комісії до статті 102 Договору про заснування Європейського Союзу. Цей підхід бере свій початок з Керівних принципів і, здається, ставить у центр уваги наслідки поведінки суб'єкта господарювання та добробут споживачів. Відповідно, Комісія зазначила в Настановах, що метою правозастосовчої діяльності Комісії щодо

виключної поведінки є забезпечення того, щоб домінуючі суб'єкти господарювання не перешкождали ефективній конкуренції.

Утискаючи своїх конкурентів в антиконкурентний спосіб, що негативно впливає на добробут споживачів, чи то у формі вищих цін, ніж ті, що могли б існувати в іншому випадку, чи в іншій формі, наприклад, обмеження якості або звуження споживчого вибору. Цей підхід підтверджує і розширює мету статті 102 Договору про заснування Європейського Союзу щодо зміцнення та сприяння добробуту споживачів. Цей підхід також зазнав критики, оскільки стверджується, що він не повністю сумісний з попередньою судовою практикою, яка не вимагала, щоб практика завдавала шкоди споживачам для того, щоб її можна було вважати неправомірною. Крім того, стверджується, що вимога поглибленого економічного аналізу в кожному конкретному випадку може призвести до правової невизначеності. Крім того, оскільки цей новий сучасний підхід, як видається, вимагає більш поглибленого економічного аналізу в кожному конкретному випадку, він призводить до зменшення можливостей для застосування правил *per se*, передбачених статтею 102 Договору про заснування Європейського Союзу. Відхід від застосування правил *per se*, передбачених статтею 102 Договору про заснування Європейського Союзу, підтримується експертами, оскільки, на їхню думку, Суд ЄС не повинен ігнорувати вчення кількох десятиліть економічного аналізу, яке показує, що знижки можуть бути джерелом підвищення ефективності. Тому експерти стверджують, що, наприклад, знижки не повинні автоматично розглядатися за правилом незаконності *per se*, яке міститься у справі *Гофмана Ла-Роша*. Не слід забувати, що Керівний документ щодо статті 102 Договору про заснування Європейського Союзу не є обов'язковим до виконання документом, а радше має на меті вплинути на інтерпретацію та розширити аналітичну сферу застосування статті 102 Договору про заснування Європейського Союзу. Втім, такий підхід був підтверджений Судом ЄС [4, с. 18-19].

У справі Кофоеда, спираючись на своє попереднє рішення у справі Галіфакс Європейський суд вперше послався на запобігання зловживанню як на загальний принцип права європейського співтовариства і виокремлює дві основні категорії зловживань. По-перше, випадки, коли особа намагається обійти національне законодавство, покладаючись на фундаментальну свободу, і, по-друге, випадки, коли особа намагається отримати неналежну вигоду від права, наданого законодавством європейського співтовариства. В обох категоріях доктрина зловживання розуміється у другому значенні, наведеному вище, а саме, як намагання перешкодити особі отримати вигоду, яка хоча і є результатом формального дотримання правила, але переслідує цілі, що лежать за межами його цілей. Таким чином, це доктрина проти обходу закону, а не принцип справедливості, спрямований на обмеження надмірного покладання на приватні права, як це традиційно розуміється в цивільному праві.

Щоб встановити наявність зловживання правом, необхідно спочатку визначити зовнішні межі права, про яке йдеться. Це, у свою чергу, передбачає з'ясування мети положення, на якому ґрунтується право, та визначення кола інтересів, на захист яких воно спрямоване. Таке дослідження може бути інтерналізованим, тобто здійснюватися приховано в рамках процесу тлумачення. Відсутність прямого посилання на принцип не обов'язково означає, що суд не взяв до уваги сукупність інтересів, коли дослідження, орієнтоване на зловживання, відбувається відкрито.

Нарешті, принцип запобігання зловживанню може бути конкретизований у законодавстві, а саме, у спеціальних положеннях, які встановлюють прямі заборони або визначають точний зміст права чи умови, за яких воно може бути реалізоване. Як ми побачимо, це особливо актуально у сфері фінансового права, де поняття зловживання правом є дуже конкретизованим. Іншим прикладом такого втілення є Директива про несправедливі умови, яка містить орієнтовний перелік несправедливих договірних положень [3, с. 4].

На саміті держав-членів ЄС 7 грудня 2000 р. у Ніцці (Франція) була підписана Хартія ЄС про основні права. Хартія наразі є найбільш повним, кодифікованим документом, що містить основні права в рамках ЄС. Згодом Лісабонський договір 2007 року визнав Хартію джерелом первинного права ЄС (ст. 6 (1) Договору про ЄС). З урахуванням цих положень

Лісабонського договору, 12 листопада 2007 р. Радою ЄС, Парламентом і Комісією була затверджена нова редакція Хартії. Зміни, внесені до її тексту, присвячені переважно уточненню сфери її дії та порядку застосування [5, с. 99].

Варто зазначити, що заборона зловживання правом закріплена статтею 54 («Зловживання правом») Хартії ЄС про основні права, яка гласить, що «жодне з положень цієї Хартії не повинно тлумачитися як таке, що передбачає будь-яке право займатися діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, визнаних у цій Хартії, або на їх обмеження більшою мірою, ніж це передбачено цією Хартією» [6, с. 304; 7; 8, с. 9-10]. Більше того, Хартія передбачає недопущення тлумачення її положень як таких, що обмежують чи шкодять правам людини та основним свободам у відповідній сфері їх застосування, визнаним правом Європейського Союзу, міжнародним правом та міжнародними конвенціями, учасниками яких є як Європейський Союз, Європейське співтовариство, так і держави-члени ЄС, а також зокрема Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод, а також конституціями держав-членів (ст. 53 Хартії основних прав ЄС). Оскільки зловживання правом заборонено в багатьох конституціях європейських держав, а також зважаючи на окреме застереження щодо недопущення обмеження чи шкоди правам людини, закріпленим ЄКПЛ, можна зробити висновок, що положення статті 17 ЄКПЛ щодо недопущення надмірного обмеження прав та свобод, викладених у самій Конвенції, визнаються Європейським Союзом.

Таким чином, у своїй практиці щодо застосування принципу заборони зловживання правом ЄС Суд правосуддя ЄС звертає увагу на те, що поняття зловживання правом має двоскладову структуру, що включає об'єктивний та суб'єктивний елементи. Об'єктивний елемент зловживання правом полягає у ситуації, коли формально правила та необхідні умови реалізації права дотримані, але закладена у цьому правилі мета не досягається реалізацією цього права. Суб'єктивний елемент у структурі зловживання правом полягає у намірі особи, що реалізує право, досягти певної вигоди для себе від правил Співтовариства через навмисне штучне створення необхідних для набуття права умов, встановлених відповідним джерелом права [5, с. 99-100].

Висновки. Концепція ідеї зловживання правом знайшла свій корінь у стародавньому Римі, де юристи розвивали та формулювали правові принципи. В ті часи з'явилася уява про те, що використання правового статусу може призвести до негативних наслідків для суспільства, а не лише для індивідуума. У римській традиції розвивалася ідея, що володіння правами повинно бути збалансованим і не повинно призводити до порушення справедливості чи загрози громадському порядку.

З часом ці ідеї з римської традиції перейшли в європейську та англійську правові системи. У європейському праві концепція зловживання правом стала важливим елементом цивільного та адміністративного права. Ідеї про обмеження правового володіння для запобігання зловживанням входять у склад основних принципів правових систем багатьох країн Європи. Водночас, англійське право також приділяє велику увагу концепції зловживання правом. Англійська правова доктрина розвинула цю ідею в рамках цивільного та адміністративного права, де суди визнають право як необхідне для правильної функціонування суспільства, але водночас намагаються захистити від зловживань, які можуть призвести до несправедливих наслідків. Отже, концепція зловживання правом є важливим елементом правової традиції, що пройшла шлях від стародавнього Риму до сучасних європейських та англійських правових систем, сприяючи формуванню принципів справедливості та балансу в правових відносинах.

З розвитком правового порядку Європейського Союзу почала формуватися та активно розвиватися доктрина зловживання правом. Початково, із створенням Європейського Співтовариства в 1951 році, ця доктрина не отримала визнання як самостійний принцип. Тим не менш, з часом та розвитком європейського юридичного простору, особливо після визнання Європейського Суду за правами людини (Суд ЄСПЛ) правового простору ЄС як особливого, стали акцентуватися аспекти, що стосуються зловживання правом в контексті європейської інтеграції.

Однією з вагомих причин розвитку доктрини зловживання правом в європейському правовому просторі стало визнання необхідності узгодження різних національних правових систем для забезпечення ефективного функціонування європейського ринку та здійснення інтеграції між країнами-членами.

Починаючи з ранніх 90-х років ХХ століття, Європейський Суд з прав людини (ЄСПЛ) почав враховувати принцип зловживання правом у своїх рішеннях. Суд почав активно використовувати цей принцип для обмеження влади держав та встановлення балансу між правами громадян та державними інтересами.

Зловживання правом стало важливим елементом європейської правової системи, яке дозволяє уникати можливих перекосів у реалізації прав та свобод осіб, а також сприяє забезпеченню справедливості та захисту основоположних цінностей Європейського Союзу. Розвиток доктрини зловживання правом свідчить про поступове вдосконалення європейської правової системи в напрямку забезпечення ефективного функціонування та захисту прав людини в умовах глибокої інтеграції між країнами-членами ЄС.

У своїй практиці щодо застосування принципу заборони зловживання правом, Суд Правосуддя Європейського Союзу ретельно вивчає та враховує двоскладову структуру цього поняття, яка включає об'єктивний та суб'єктивний елементи. Об'єктивний елемент вказує на те, що зловживання правом може бути визначене на основі самої природи дії чи наслідків використання права. Суд приділяє увагу можливому перекрученню чи надмірному застосуванню права, що призводить до негативних наслідків для інших учасників правових відносин чи для суспільства в цілому. Суб'єктивний елемент вказує на те, що зловживання правом може визначатися із залученням мотивацій та намірів суб'єкта. Суд звертає увагу на інтенції особи використовувати свої права та свободи в специфічний спосіб, який може визначати його як неприпустиме зловживання.

При цьому Суд ЄС визначає, що встановлення факту зловживання правом вимагає балансування інтересів та обставин конкретної справи. Відзначається, що цей принцип застосовується у випадках, коли використання права може суперечити загальним цілям та цінностям, що закладені в самому Європейському Союзі. Такий підхід Суду ЄС дозволяє уникнути однозначних або формалістичних визначень зловживання правом, а замість цього враховувати контекст та обставини конкретного випадку, забезпечуючи гнучкість та справедливість у рішеннях.

Список використаних джерел:

1. Капліна О. Проблеми зловживання правом у кримінальному процесі. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 3 (62). С. 286–295.
2. Вертегел Є. П., Куртіш Л. А. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 20-23. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-6/2>
3. Tridimas P. Takis. Abuse of Right in EU Law: Some Reflections with Particular Reference to Financial Law. *Queen Mary School of Law Legal Studies Research Paper*. 2009. № 27. DOI <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1438577>
4. Peric Gabriel. EU Competition Law and Abuse of Dominance: A deep dive into Article 102 of the TFEU. VT. 2022. 46 p.
5. Буроменська Н. Л. Поняття і правова природа принципу заборони зловживання правом : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2021. 247 с.
6. Хартія основних прав Європейського Союзу. *Європейське право*. 2013. № 1-2. С. 294-304.
7. Лехник Н. Л. Хартія Європейського Союзу з основних прав : встановлення нових стандартів прав людини в Європейському Союзі чи остаточне відмежування від решти європейських країн? *Наукові записки НаУКМА*. 2003. Т. 22, ч. 2 : Суспільні науки. С. 242-244.
8. Муравйов В. І., Святун О. В. Організаційно-правовий механізм захисту прав людини в Європейському Союзі. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 117(1). С. 3-16.

